

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 78 (16851)

2004 чылдың
май 27,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

КИЖИЛЕРНИН САЛЫМ-ЧОЛУ СИЛЕРДЕН ХАМААРЖЫР

Кызылдың кызыгаар отрядының
командири А.А.СИДНЕВКЕ

Хүндүлүг Алексей Александрович!

*Кызылдың кызыгаар отрядының хүндүлүг
солдаттары, сержантылары, прапорщиктери
болгаш офицерлери!*

Силер бүгүдени, силерниң кезээнерниң хууда
составын, хамааты персоналын, отрядтын
хоочуннарын болгаш оларның өг-бүлелерин
Кызыгааржынын хүнү-биле чүрээмниң ханызындан
байыр чедирдим! Бо чылын ногаан фуражкалыг
шериглер бодунуң профессионал байырлалы-биле
кады Россияның кызыгаар камгалалын үндөзип
тургусканынын 86 чылын демдегеп эрттирип
турарлар. Кызыгааржынын шериг мергежилин
каая-даа шаг-төөгүден бээр хүндүлөп келген.
Бистиң Тывада кызыгааржыларга хүндүткелдиг

хамаарылга кижилер бүрүзүнүн ханында. Бөгүн, чүс
чыл бурунгаар үелерде дег, тыва чер кызыгаар
девискээри болуп турар, бистиң артывыста—
бистиң улуг чуртувус. Ындыг болганда силерден,
эргим кызыгааржылар, чонувустуң болгаш бистиң
күрүнөвистиң салым-чолу, кижилерниң салым-чолу
чүдөн артык хамааржыр.

Силерниң турушкурунар болгаш дидим чоруу-
нар, профессионал бедик мергежилдинер, даңгы-
ракка болгаш шериг хүлээлгеге бердингениңер эң
бедик үнелелге төлөптүг. Белен эвес-даа бол,
хүндүткелдиг шериг күш-ажылыңарга чаа-чаа
чедишкениңерни, быжыг кадыкшылды, аас-
кежикти болгаш чаагай чорукту сеткилимден
күзедим!

**Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
ШООРЖАК.**

АК СЕТКИЛДИГ КАМГАЛАВЫШААН

*Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым! Кызы-
гаар албанының эргим хоочуннары болгаш
кызыгаарның дайыңчылары!*

*Федералдыг кызыгаар албанының Забай-
кальеде девискээр эргелелиниң хүндүлүг
удуртукчулары!*

Россияның Кызыгааржылар хүнү-биле
чүректин ханызындан байыр чедиришкенимни
хүлээп ап көрүңер! Бөгүңү делегейге тайбың эң-
не чугула болганда, кызыгаарны камгалаары
россий күрүнениң чугула сорулгаларының
бирээзи болгай. Силер хамаатыларның тайбың

күш-ажылы дээш кайгамчык улуг харысалганы
долузу-биле угаап билбишаан, Төрзөн чурттуң
камгалалы дээш албан-хүлээлгениңерни ак сеткилдиг
күүседип, контрабандистерниң, наркоманнарның
болгаш өске-даа хажыдыкчыларның кемниг
үүлгедиглеринден чонну камгалап турар силер.

Төрзөн чуртуңарга бараан болуруңа улуг
чедишкениңерни, кадыкшылды, чаагай амы-
дыралды Силерге күзедим!

Хүндүлел-биле,

Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д.ОНДАР.

ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕР — БОТТУГ ДУЗА

Республика девискээринге частың соок, шириин
болганы-биле тайганың хары эривейн чыткан. Майның
төнчүзүнде хенертен 30 градус ажыр изээни-биле
тайганың хары эрип, хемнер хемчээлин ажып, үер-халап
улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларыңга, оон
иштинде чурттакчыларга эгиттинмес когаралды
чедирген.

ТР-ниң Чазааның талазындан
үерге алыскан чурттакчыларга
боттуг дузаны чедирери-биле
тодаргай хемчеглер алдынып
турар-даа болза, республиканың
чамдык девискээринде нарын
байдал тургустунган.

Республиканың автоорук-
тарында нарын байдал тургус-
тунуп турар. Сүт-Хөл кожунуңуң
девискээринде автооруктарда
байдал бергедеп турар. Хемчик
хемниң суу 1,25 метр чедир
көдүрүлгөш, Суг-Аксы—Ишкин
аразында автооруктуң үш кезек
чериңден чара шаап аппарган.
Мында автотранспорттуң аргы-
жылгазы үзүлгөн. Бай-Хаак—
Элегес аразында автоорукта
Арголик хемниң суу дажааш,

көвүрүг чанындан чире шаапкан,
аргыжылга оруу үзүлгөн. Улуг-
Хем кожунуңуң девискээринде
суг 80 см чедир көдүрүлгөн.
Эйлиг-Хем суур-биле аргыжылга
харылзаазы үзүлгөн. Паром
ажылдавайн турар, чүгле ында
эвес, республика девискээринде
кайда-даа паромнар ажылдавайн
турар. Нарын байдал Кызыл-
Мажалык—Кара-Хөл аразында
автоорукта тургустунган, көвү-
рүтлериңиң суг ажыр шаап турар,
аргыжылга оруу үзүлгөн. «Тыва
автоорук» эргелели үер-халап-
тан автооруктарны камгалаар
талазы-биле тодаргай хемчег-
лериңиң ап, онза айыылдыг чер-
лерге дүн-хүн чок хайгааралды
тургускан.

ҮЕР

ДАЧАЛАР — СУГДА

Кызыл-Сарыг-Сеп аразында Каа-Хемни
кежидир чаа көвүрүгтүң бетини талазы.

Орта турган улустуң аразын-
дан күрүнениң механизастат-
тынган ажылдар чорудар бүдү-
рүлгезиниң начальниги Геннадий
Аркадийевич Смирнов кылаштап
келгеш;

— Бояровка — Тоора-Хем
аразында автоорук кылып турар
ажылчынарымга чорааш, дүүн
кежээ кежип келдивис. Ынчан
орукту бичии-ле суг ажып чыткан
чүве. Ам аш-чем чедирип бээр
дээш кээримге, суг машина

кежер арга чок болду. Бо орукту
ажып турар сугнуң терени бир
метр ажып турар, агымның күжү-
биле кандыг-даа машинага
айыылдыг-дыр — деп, хоочун
инженер түңнөп чугаалады.

Көк-Тей фермазының үс-
түнде чуртталга бажыңнарын
колдуу суг алган. Чамдык кижилер
чурттап орган оран-савазын каап
чадап, бажың кырында чурттап
эгелээн кижилер база бар. Хуу
ажыл-агыйлыг Кудус-оол Оор-

Хоорай чагыргазының талазындан
тодаргай хемчеглериңиң ап турза-даа, Кы-
зыл хоорайның девискээринде кончуг
нарын байдал тургустунуп келген. Эр-
тенгиниң 9 шак үезинде Кызыл —
Сарыг-Сеп аразында автооруктуң Көк-
Тей көвүрүүңгө чеде бердивис. Көвү-
рүгнүң бетини чартында чүс ажыг метр
черни суг ажыр шаапкан. Автооруктуң
хагдынганының медээ демдээн салган.
Шагдааларның доктаамал хайгааралын
тургускан.

жактың бажыңын, мал кажаа-
ларын бүрүнү-биле үер суу алган.
Суг чуртталга бажыңының ор-
тузу чеде берген. Бажың ишти-
ниң эт-сезин хой кажаазының
кырынче үндүрүп, ында оваалап
кааш, боду мал-маганы-биле оон
дезип үнер ужурга таварышкан.
Кудус-оол Олеговичиниң чугаа-
зы-биле алырга, оон үстүнде
турар бажыңнарын долузу-биле
суг алган.

Каа-Хем суур биле Көк-Тей
фермазының аразында дачаларга
келдивис. Мында байдал дыка

Доңмас-Сугда сугта алыскан чуртталга бажыңнары.

нарын болду. Көк-Тей көвүрүүңүң
адаандан суг чире шапкаш, шуут-
ла дачаларда чуртталга бажың-
нарының кырынче агып келген.
Ниитизи-биле бо дачалардан 30
хире өг-бүлө оон чоруткан. Ол
чоруп олурувуста, 4-5 хире
херээжен кижилер бистиң
машинавысты досту, дораан
туруптувус. Чугаалажып кээри-
виске, дачаларның чурттакчы-
лары болду. Кижилер ортузу чеде

берген угбай дүвүрөп-ле чугаа-
лап тур.

— Дыка берге байдалга
келдивис. Суг болза-даа хенер-
тен келген, чылыг хеп-даа ап
четтикпээн улустар бар. Чаъс
база чаап турар, хүн бүргөг.
Оттулар дээрге ыяш чок, аш-
чем айтыры шуут бергедеп
тур. Оорлар база кончуг дээш
бажыңнарывысты бо эрик кы-
рындан хайгаарап тур бис.
Мынчаар түрөп турарывысты
кым-даа кээп сонуургавас боор-
дур, оода бистиң кожунуңуң
даргаларыңга чугаалап көрүңе-
рем — деп, Зоя Дамба чугаалады.
Ол чоруп тургаш, онза байдал-
дар ямызының-даа, кожунуңуң
ажылдакчыларын-даа көрбеди-
вис. Чамдык кижилер чаа-ла
майгынарын тип чыдар, бир
чамдызы чүк машиназының
кырынга чурттаар черни белет-
кеп турар улус-даа бар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Көк-Тей фермазының үстүнде сугта алыскан бажыңнар.

Кургаг черге чаа көжүп үнүп келген чурттакчылар.

Байыр чедиришикини

Кызыгааржының хүнү болгаш кызыгаар шериглерин тургусканының 86 чыл оюн таварыштыр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның депутаттарындан чүректин ханызындан байыр чедиришикини хүлээп ал көрүңер!

Россияның кызыгааржылары боттарының маадырлыг чоруктары, профессионал болгаш бердинген бедик шынарлары-биле, патриоттук болгаш харыс-салгалыг чаңчылдары-биле кезээде ылгалып келген. Ногаан хептиг солдаттар болгаш офицерлер өөрүшкү-маңнайны болгаш өөрүп четтиришикини бүгү үеде болдуруп келген. Кызыгаар шеринге албан эрттирери кезээде хүндүлүг! Ындыг онзагай байдалды күрүне кызыгаарын, Ада-чуртунуң девискээрлерин камгалаарындан артык ыңдыг хүндүлүг болгаш чаагай албан чок деп сөстөр-биле илередип болур. Бөгүн Силер терроризм, делегей кем-херээ чижектиг шыңгы айыылдарга удур туржуп

турар силер.

Тывага кызыгаар айтыры кезээде улуг рольду ойнап келген. Россий-моол кызыгаарның Тывада 1313 километр участогу чик эвес байдалда. Кызылдың кызыгаар отрядының дайынчылары амыдыралдың болгаш агаар-бойдустуң шылгалдаларына таваржып турар. Чүс-чүс хажыдышкыннарны, контрабанда херектерин, мал оорлаашкынын сойгалаан силер. Силерниң албаныңар ачызында республиканың кызыгаар чоогунда чоннары амыр-тайбың чурттап, ажылдап чоруурлар. Күрүне кызыгаары идегелдиг камгалалда турар деп чүвени билир бис.

Силерге болгаш чоок кижилеринерге тайбыңны, кадык-шылды, чедимчени, аас-кежин болгаш чаагай амыдыралды күзедивис!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның Даргазы В.ОЮН.

«Тожуда дизельдиг электростанция муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң (ДЭС)» бүдүрүп турары электри энергиязының өртөөн бадылаар дугайында» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭР ЭНЕРГЕТИКА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың май 24 № 43 Кызыл хоорай

«РФ-ке электри болгаш чылыг энергиязының өртектерин күрүнеден таарыштырар дугайында» 1995 чылдың апрель 14-теги федералдыг Хоойлуга дүүштүр болгаш «Электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектер тургузар дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың февраль 26-да №109 доктаалы-биле бадылаан «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга өртектерни күрүнеден таарыштырар болгаш ажыглаар Дүрүмге» дүүштүр база Тожу кожуун чагыргазы-биле дугурушканын езугаар (2004 чылдың май 24-теги № 82 чагаа) Тыва Республиканың девискээр энергетика комиссиязының доктаадыры болза:

«Тожуда ДЭС» МУБ-туң бүгү хевирлерниң хереглекчилеринге берип турары электри энергиязының өртөөн 2004 чылдың июнь 1-ден декабрь 31-ге чедир үеде кВт.ш. дээш (немелде өр-

төкке үндүрүг-биле кады) 100 көпеек хемчээлге доктаадыр, ону 2004 чылда «Тожуда ДЭС» МУБ-туң саң-хөө-ажыл-агыч чорудулгазының түннелдерин езугаар таарыштырар.

ТР-ниң девискээр энергетика комиссиязының даргазы М.КАНАЙ-ООЛ.

Тайылбыр: ТР-ниң ДЭК-тин №43 доктаалы-биле бадылаан. «Тожуда ДЭС» МУБ-туң берип турары электри энергиязының өртөөн (2004 чылдың июнь 1-ден эгелеп) чурттакчы чонга кВт.ш. дээш немелде өртөкке үндүрүг-биле кады 100 көпеек. Чурттакчы чондан аңгыда өске хереглекчилерге база-ла кВт.ш. дээш 100 көпеек болур.

Өртектерде «Тожуда ДЭС» МУБ-туң карылгаларын дизельдиг электри станцияларын ажыглаар үеде тургустуна бээр карылгаларын федералдыг, республика, муниципалдыг бюджеттерден дуглаар акшаландырышкынны кирибээн.

(Төңүзү, Эгези 1-ги арында).

Оларның аразында кандыг кижилерни чок дээр боор, кырган-дидең, бичии уругларлыг иелер дээш. Хоорайда төрелдери бар-даа болза, чурттаар оран-савазын каап шыдавайн турар улус болду.

Оң соонда хоорайның оң талазында турар дачаларга келдивис. Кончуг берге байдал мында тургустунган. Дачаларны шуптузун суг алган. Борта чедип келиривиске шагдаалар, ОБЯ-ның ажылдакчылары бар болду, байдал нарын боорга, кол күш бээр салдынган-дыр деп билдим. Олар орук шимчээшкенин башкарып, берге байдалга таварышкан чурттакчыларга дузалап турар. Хоорайның дачаларында дыка хөй кызылчылар кыш, чай чок чурттап турар, ыңчангаш байдал мында дыка нарын болуп турар.

Оң соонда дилги фермазынга келдивис. Бо ферманы үер суу долузу-биле алган, ынаар кирер безин арга чок.

Хоорайның солагай талазында турар дачаларда байдал чүгээр-даа болза, хем кыдында турар дачаларны суг алган болду. Бистин машинавыска олурупкан пенсионер херээжен кырган: «Тарып алган огородумну шуптузун суг алгаш барды, ам та чүнү чип кыштаар чүве» — деп ыглаар чыгы чугаалап чорду. «Тываның суг аргыштырылга компаниязы» ХАН-ның суднолар турар өртөөн долузу-биле суг алган. Эң берге байдалга хоорайның Донмас-Суг чурттакчылары таварышкан. Мында үер суу шупту бажыңнарны алган, чурттакчылар чүгө үезинде дезип үнер ужурга таварышкан. Ол черде ИХЯ-ның онза даалгалыг отря-

Сөөлгү коңга үезинде

АЛДЫННЫГ, МӨНГҮННҮГ ДООЗУКЧУЛАР

Май 25-те Россияның школарының өөреникчилери сөөлгү коңга байырлалын демдегеп эрттирген. Бо чылын Тыва Республикада 6 муң 833 өөреникчи 9 классты, 4 муң 169 уруглар 11 классты, 388 кижикеек школаның 9-ку класын, а 800 кижикеек 12 дугаар класын доозуп турар.

Кызыл хоорайның 5 дугаар школазының 6 доозукчу класы, өске-даа өөреникчилери база байырлалга киржири-биле чыскаалышкан. Школаның директору И.П.Самойленко доозукчуларга байыр чедирип, күрүне шылгалдаларын чедиришикини дужаап алырын күзөөш, экзаменнер дужаары-биле эрттирилге алганнарның даңзын номчаан. Тергиин эки өөреникчилер, спортчу чедиришикини оолдар, уругларны база шаңнап-мактаан. Бо чылын бо школаны 10 доозукчу алдын, 4 кижикеек мөңгүн медаль-биле доозар. 15 чыл дургузунда бир дугаар мындыг хөй медальдарлыг доозукчулар школадан үнүп турары ол. Доозукчу оолдар, уруглар улуг чуртталгаже эге базымны кылыры-биле чараш кожааны ажа басканнар.

Уруглар боттарының талазындан башкыларына манавааны белек кылдыр чурук галереязын кылып, кожамыктап, ырап бергени солун болган. Бир дугаар класста тергиин эки өөреникчилери Оксана Кууларны 6 доо-

зукчу класстан бир-бир оолдар тудуп алгаш, чамдык өөреникчилерге база бир өөреникчи чылыт төнгенин, а чамдызынга улуг чуртталгаже оларны үдеп турар сөөлгү школачы коңганы каккан. Доозукчулар школазынга үделгениң аяк шайын ижип, кезээ сөөлгү школачы танцы кезээ-зинге ойнап-хөглээнер.

Байырлал төнүп турда, 11"а" класстың доозукчу уруглары-биле чугаалажып, кандыг мергежил шилип алыр деп турарын, өске доозукчуларга чүнү күзээрин олардан сонургадым.

Ойдупаа Алдынай, Чооду Шолбана: «Дээди өөреникчилеринде кирерде, мергежил шилип алырда, мергежилдиң ат-алдарын, акша-тегерини бодап эвес, бодунуң күзелин барымдаалап шилип алыр болза эки, тыва чоннуң «күзел чокта, сорул чок» деп үлегер домаа бар болгай. Ынак башкыбыс Раиса Борисовна Күжүгетке улуу-биле четтиргенивисти илеретпишаан, черге чедир мөгөйдивис, чүге дээрге бистин башкыбыс мерген угааның, дыка биче сеткилдиг кижик, ол бистин ийи дугаар ававыс, эживис».

Инга Монгуш: «Юрист эртемниг болуксаар мен, бо чылын ТКУ-га ыңдыг мергежилдиг улус белекпек эгелээр боор деп идегеп тур мен, чүге дизе Тывамга дыка ынак болгаш, ырадыр өөре-

никсес-тир мен».

Ай-Демир Сат, хостуг хүрешке бирги разрядтың мөгези: «Мен база юрист болуксаар мен, спортка хандыкшылым-биле бо мергежил аразында сырый харылзаалыг деп бодаар мен».

Аржаана Хертек: «Эмчи-даа, шагдаа-даа болуксаар-дыр мен, ам шилип алыр мен».

Байкара Ай-Суу: «Новосибирск хоорайда өөреникчилеринче дужаар мен, амдызында чажыт».

Айлана Оюн: «Бо чоокта, кижик омур-хевир чидирген, боттарының чаш уругларының амы-тынынга четкен иелер дугайында дыңнааш, сагыш-сеткилим аарып, ол уругларны кээргээш, ыялап-ла бичии, чаптанчыг чаштарны улуг өртемчейже хүлээп алыр акушер-гинеколог болур мен деп шийтирилеп алдым. Өөренирде, аргалыг-ла болза, ынак хоорайым Новосибирскиге өөренир мен. Бо чылыг Тываның доозукчуларынга бодунуң күзөөни өөреникчилеринге кирип алгаш, ону доозуп алгаш, чүгө Тывазынга дедир ээл кээп, оң сайзырал-хөгжүлдизинге үлүүн киририн күзевишаан, ырак черге өөренип тургаш, тыва чоннуң адын сыкпайн, мөзү-бүдүштүг болурун дилээр-дир бис».

Алдынай СААЯ.

ЧУРУКТА: 5 дугаар школаның 11 "а" класының доозукчулары.

ДАЧАЛАР — СУГДА

дының ажылдакчылары хайгааралды чорудуп турар.

Ниитизи-биле үерниң чурттакчыларга болгаш организацияларга чедирген когаралын санап түннээри дыка-ла берге боор. Бо

айтырыг талазы-биле ТР-ниң Чазаның чанында онзагай байдалдың комиссиязы үер бетин чарында комиссияның хуралын чыылдыргаш, аңаа хамаарылгалыг яамыларга, ведомстволарга

баш удур даалганы берген, турган. Бо чылын республика девискээринге үер болбас деп чамдык удуртукчуларның тамчыкталып органы-биле баш удур ап болур хемчеглерниң үезин эрттирикени улуг частырыг болган. «Шош соонда чудурук чайбас» деп чоннуң чугаазы бар болгай. Ам үер-халаптың уржуктарын канчаар чайладырыл, бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры негетинип келген. Чаңгыс Чазакче көрүп алгаш олурбайн, албан черлеринин, организацияларның, өңчүнүң яңзы-бүрү хевирлеринин удуртукчулары когараан чурттакчыларга боттук дузаны чедирери-биле сонгаарладып болбас хемчеглерни алыры чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

Улуг-Хемниң оң талазында дилги фермазы.

КОРБЭЭНИ ЧОК...

Таңдының кезек саттар ызыгуурлуг яды арат Бяш-Шалбакынның оғлу, Хем-Белдиринге 14 харлында бай Казань татарларынга хөлечиктеп чораан Карашпайның өг-бүлезинге 1920 чылда ол төрүттүнген. Бичиизинде тибет, моол бижиктерге шал-бул өөренип чоруй, улаштыр тыва бижикке өөренип алган.

Корбээни, көдүрбээни чок, улгаткан тудум угаан кирер чүве-дир деп боданып чоруур апарган кижиле болгай. Пионерге — 12, аревэге — 16, Араттың Револостуг Намынга 20 харлында кирген. Күш-ажылчы намдарын бо хүннерге чедир уламчылап чоруур. Амыдыралыңга таварышкан чамдык болуушкуннар уттундурбас бооп арткан.

1941 чылдын июнь 22-де ажыттыңан ТАР-ның Улуштуң Улуг Хуралыңга (сьездизинге) школа өмүнээзинден баар чөвүлээр эргелик төлээ бооп, 22-25 хүннеринде ук шуулганың хуралдарыңга олурушкан. Ол-ла айның төнчүзүндө АРЭ-нің Чөөн-Хемчик коожомунга ажылдаары-биле ону чоруткан. Он улаштыр АРЭ-нің Тожу, Эрин коожомнары... «Шын» солунуң штаттан дашкаар корреспонденти-даа турган.

Кыраан назынында кылган ажылын түндей алырга, Тываның 12 кожуунунга, Кызыл хоорайга ажылдаан. Күш-ажыл дептеринде 48 чыл ажыл стажын бижээң. Херек кырында 60 чыл ажыг стажтыг.

Хей чылдарда хей черлерге ажылдап чордум деп мактанарыңдан сестир. — Кижиле бүрүзүңге 100 хуу чүве кайын турарың. Чедир ажылдап шыдаваан чүүлдериңни, чамдык частырыгыңарыңны миннип, эттинип чоруур мен. Бөгүңге чедир чүгээр чоруурумнуң ужуруңда — деп, ол чугаалаар. Калган уруунуң 3 кыс, 1 оол ажы-төлүңүң кырган-ачазы уйнуктарыңның дээди эртемниг, ажы-төлдүг эки чурттап чорууруңга өөрүп чоруур.

Россия Федерациязының составыңга Тываның бактаап киргениңиң 60, республика найысылалы Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл болур байырлалдарыңга хирешаа-биле белеткенип, сактышы-кыннарны бижип, кады турар өөрүңге ачы-буянын көргүзүп чоруур. Ынак солуну «Шынның» үңгөн хүннеринде ону кээп алгаш, чурттап, азырадың турары республиканың Хоочуннар бажыңында өөрүңге чедирип, таныштырып турар. Почтачының албан-хүлээлгезин халас күүседип чоруур. 1993 чылдан бээр бүгү чону ышкаш, Бурган, шажын чүдүлгезинге, оран-тайдызыңга тейлеп, чүдүп чоруур апарган.

Кымыл ол? Ол болза күш-ажылдың хоочуну, ийги бөлүктүн инвалиди Василий Уйнукай ышкажыл.

Чурукта: В. Уйнукай бодунун уйнуу Айдына-биле.

Алексей АИР.

Чурукту О. Ондар тыртырган.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлөөлекчилер палатазының депутатынга кандидат Мухаммат Сагитович НУРГАЛИЕВ

Мухаммат Сагитович Нургалиев 1949 чылдын октябрь 25-те Башкортостан Республиканың Чекмагушев районунун Каразиреково суурунга төрүттүнген.

1969 чылда ортумак школаны дооскаш, Башкирияның кедээ ажыл-агый институтунун экономика факультетинче дужаап киргеш, 1974 чылда дооскан. 1974 чылдын август айда «Муралтал» совхозунун кол бухгалтери кылдыр томуйлаткаш, ол албан-дужаалга 17 чыл ажылдаан. 1991 чылдын мартта ол-ла районнун «Кумертау» совхозунун кол бухгалтеринче шилчиттиреш, 1996 чылдын апрельде оон директору апарган. 1999 чылдын январда Ермолаевскиниң «Кургаз» деп спирт-водка комбинадының директорунче шилчиткен, анаа 2002 чылдын август айга чедир ажылдаан. 2002 чылдын август бо хүннерге чедир Тыва Республиканың «Тыва-Алко» деп кызыгаарлыг харысалгалыг ниитилелиниң чингине директору бооп ажылдап турар.

1997 чылда Башкортостан Республиканың Президентизи аңа «Башкортостанның кедээ ажыла-агыйның алдарыг ажылдакчы» деп хүндүлүг атты тывыскаш. 1999 чылда кандидат диссертациязын камгалааш, экономикактиг эртемнер кандидаты деп эртем чадазын чедип алган.

1975 чылдын февральдан 2004 чылдын мартка чедир кедээ суурнуң депутатыдан эгелээш, район Сөвединиң депутатынга чедир сонгуттуруп келген.

Өг-бүлелиг, оолдуг, кыстыг. Оглу амгы үеде Би-Хем кожуунун прокурору, уруу — Башкортостан Республикада Кумертау хоорайның «Уралсиб» банкызында экономист.

Амыдыралчы кыйгырым: «Быжыккан амыдырал, чогаадыкчы күш-ажыл, бүзүрөл».

Программаның тезистери

Бүдүрүлгенин шынарлыг ажылының ачызы-биле Тыва Республиканың бюджетин улгаттыры. Быжык шалыңныг немелде ажылчын олуттарын тургузары. Республикаже коойлуга удуз кирип турар алкогольдуг продукция, техниктиг спирт болгаш өске-даа суррогаттар-биле демисежери. Чер ажылаарының айтырыгларын шийттирлээр. Электри энергиязы-биле хандырылга айтырыгларын, оон иштинде кудумчу чырадарын шийттирлээр. Кылдыңган болгаш чаа кылдыңгып турар оруктарның шынарын экижидери. Кудумчуларның арыг-сипи дээш демисел, бок-күзүрүмнү үндүр сөөртүрүн организаастары. Өөредилге болгаш култураның сайзыралыгче уланган хоойтуларын улам сайзыраңгайдырары.

(Халас үндезинге парлаан).

ООҢ ӨРТЭЭ ЧҮГЕ ӨЗЕР ДЕП ТУРАРЫЛ?

Он чыл бурунгаар бир литр бензинниң өртээ 12 көпеек турган, ам 12 рубль апарган. Чүс катап өскөн. Литр сүттүн өртээ 24 көпеек турган, 20 рубль апарган азы 83 катап өскөн. Бир ак хлебтин өртээ 24 көпеек турган болза, 10 рубль, 44 катап өскөн-дир. Электри энергиязының өртээ бир киловатта 4 көпеек турган болза, ам 74 көпеекте келген. Бо саннар бистин совет үеде чурттап турган амыдыралыкты боттуу-биле бадыткар турар. Бензин, хлеб, сүттүн өртээңге көөрде, электри энергиязының өртээ ыңдыг-ла улуг өспээн болуп турар. Рынок экономиказының үезинде энергетика бистин амыдыралыктың чарылбас кезээ болуп турар, ол чокта чурттаары-даа болдунмас. РФ-тин болгаш ТР-ниң энергетика комиссияларының шийтири-биле электри энергиязының өртээн өстүрериниң дугайында айтырыг тургустунуп турар. Бо талазы-биле тодаргай медээни «Тываэнерго» ААН-ниң чингине директорунуң оралакчызы **Татьяна Александровна ГУЗИК**, «Тываэнерго» ААН-ниң план килдизиниң начальниги **Лидия Иосифовна МИХАЙЛОВА** болгаш өртектер санажылгазының талазы-биле башкарыкчы инженер **Татьяна Анатольевна БОЧКАРЕВА** олар бергеннер.

— Электри энергиязының өртээн өстүрери негеттинип келген бе?

— Экономика талазы-биле өртекти өстүрери шагдала негеттинип турган, ынчалза-даа ону өстүрбейн тудуп келген. 1998 чылда дефолт соонда, шупту өртектер хенертен өзе берген. Тывага ТР-ниң девискээр энергетика комиссиязы электри энергиязының өртээн 17 көпеектен 16 көпеекке чедир бадырып каан. Бисте шупту чүве дедир болуп турган. Эрткен чылын бистин бүдүрүлгестин карылгазы 131 млн. рубль болган. Карылгалыг бүдүрүлгениң өртектерин хей чылдарда өстүрбейн тудуп келген. Өртектерни өстүрбээнинден бистин бо чылгы карылгавыстың хемчээли 13 млн. рубль болган. Хереглекчилерниң үезинде өртээн төлөвээн өреси 27 млн. рубль четкен. «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң системазында чаңгыс карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгө «Тыва-

энерго» ААН болуп турар, өске ыңдыг бүдүрүлгө Россияда чок.

— «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң Тывага хамаарылгазы кандыгыл?

— Оларның биске хамаарылгазы эки. Ону мындыг фактылар бадыткап болур. 2002 чылда «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН Кызылдың ЧЭТ-ти чаартып, септеп кылырынга 5 млн. рубльди, 2003 чылда 30 млн. рубльди берген. Калининград болгаш Бурей ГЭС-ниң тудуун доозары-биле бо чылын биске акша берип шыдавайн барган. 2005 чылда биске 35 млн. рубльди бээрин аазап турар. Абонент телевин төлөвэйн, каш чыл улаштыр электри энергиязын ап келген болгай бис. Биске кандыг-даа негелде тургускайн, акшаны берип келген. Ол — багай хамаарылгазын көргүзүп турар деп бе? Бо талазы-биле биске деткимчени «Тываэнерго» ААН-ниң директорлар чөвүлелиниң даргазы, «Красэнерго» ААН-ниң

чингине директору Михаил Кузичев, Россия акционер ниитилелдин баштаар чериниң даргазының чөвүлекчизи Леонид Андронов олар бергеннер. Бистин директору Анатолий Верзаковтуң Москвага үрөтүңнелдиг чугаалажышыкыннарының ачызында ол чедип алдыңган. Силер билип тур боор силер, мындыг шыдажыр арга чок чүүл моон сонгаар уламчылашас ужурул. Бүдүрүлгени кризистен боттарыкчы уштур ужурул бис.

— Экономикактиг чаартылгалар көстүп келген бе?

Чылыг, чырык

— Эки талаже эргилде бар. Чижээлээрге, чартык чыл бурунгаар ажыл телевинге 5 айның өреси турган, ол шупту төлеттинген. Электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг төпке бир дугаар 9 айның телевин төлөдивис, моон сонгаар ону үезинде төлеп турарын болгаш үндүрүлгелери база өске-даа чүүлдери хуу-саазын узатпайн төлээрин чедип алыр бис. Телевинерниң чылдазының деңгели бедип орат. 2003 чыл-биле деңгээрге, март-апрель айларда чыылда эки болган. Контролерларның ажылы экижээң, учет багай эвес чоруп турар, өңүнүн бүрүткелдин чорудуп эгелээн. Хөмүр-даш уургайыңга эвээш-даа болза, хүннүң-не төлеп турар бис. Апрель 1-ниң байдалы-биле электри энергиязында дебитор өрениң ниити түнү 181 млн. рубль, оон 147 миллиону «Тыва-коммунэнерго» өреси болуп турар. Кризистин болуп турар кол-ла чылдагааны электри энергиязында өртектерниң бичи болуп турарында.

— Федералдыг энергетика комиссиязының чаа өртектин ТР-ниң энергетика комиссиязы бадылавайн барза чүү болурул?

— Баш бурунгаар санаашкын-биле алырга, чыл төнчүзүңге чедир бистин өрөвистиң хемчээли 60 млн. рубль чеде бээр. 2005 чылда 43 хуу чедир өстүрер ужурга таварып кээр бис. РФ-тин федералдыг энергетика комиссиязының сүмелеп кирип турар өртээ — эртем езугаар санап каан, бадылаан турар ужурул. Чыл төнчүзүңге чедир чүгле 12 хуу өзер болгаш чүгле инфляцияның коэффициентининге дүүштүр өзер, оон улгатпас. Хереглекчилерге ол өзүлде көңүс билдинмейн баар.

— Бистин кожавыста девискээрлерде өртек кандыг байдалда турарыл?

— Сибир округунда Хакасия биле Таймырның алаанда эң чийк өртек бистиинде. Кожавыс Алтайда — 1 рубль 59, Бурятияда — 1 рубль 32 көпеек, Новосибирск областа — 1 рубль 24 көпеек, Красноярск крайда — 1 рубль 19, а бистин Тывада — 74 көпеек. Бүдүрүлгө чүге карылгалыг ажылдап турары моон-на көстүп турар.

— «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН бүгү чурттун деңгелинде өртектиң кандыг политиказын чорудуп турарыл?

— Бо талазы-биле темага дүүштүр солун материалды «Комсомольская правда» солунга бижээң. Россия акционер ниитилелдин кол углагышыкыны мындыг: өртек, энергия системазының чарылгалының деңгелинге турбас ужурул, а чуртта инфляцияның деңгелинде база улгатпас. Чижээлээрге, 2005 чылда

чуртка инфляцияның деңгели 12 хуудан ашпас деп Россияның Чазаа тодараткан болгай. 2006 чылда —10 хуудан ашпас. Ооң-биле чергелештир чурттун бүгү энергия системазында чылдың-на чарылгалды бадыраарының тускай программазы бар, ол ажылдап турар. Бисте база ыңдыг программа бар, ында чарылгалды кызырары көрдүңген. Ол дээрге электри энергиязын оорлаар чорук-биле демисел, чаңгыс болгаш үш фазалыг счотчиктерниң учедун тургузары болгаш солууру, энергияны ажыглаанын тодаргай санаар дериг-херекселдерни тургузары болгаш өске-даа чүүлдөр көрдүңген.

— Өртек өзериңдин бетинде социал камгалалы кошкак чурттакчыларга чүнү сүмелеп болур силер?

— Өртектер-биле чонну коргудуп шыдашас бис. Бир эвес чурттакчылар ай санында төлеп турар болза, оларның амыдыралыңга улуг бергедээшкыннер турбас ужурул. Чиигелделер херек кырында бар-ла болгай. Ол дээрге чурттап субсидиялары-дыр. Өг-бүлениң орулганының дугайында шынзылганы «Наш дом» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгеге апарып бээрге, бажын төлөвири болгаш оон иштинде электри энергиязының өртээ дыка чийгей бээр.

Марита ИРГИТ белеткээң.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ УГЛАНЫЫШКЫННЫГ

Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая ортумак школазын дөртөн ажыг чылдарның дургузунда дыка хей оолдар, уруглар дооскан. Оларның аразында тускай ортумак, дээди эртемни чедип алган эмчилер, башкылар, культура ажылдакчылары, мал болгаш чер ажылының тускай эртемниглер болгаш өске-даа мергежилдиглер эвээш эвес. Ажыл-агыйның яны-бүрү адырларында олар чедишкенин ажылдап, Тываның социал экономиказын хөгжүдөр херекке боттарының күш-ажылчы салышкынын кирип чоруурлар.

Школа көдээ черде болгаш ооң өөредилге болгаш кижизидилге ажылының кол угланышкыны көдээ ажыл-агый болуп турар. Мында 350 ажыг өөреникчи бар. Үстүкү класстарның өөреникчилери көдээ ажыл-агый экономиказын, бухгалтер учедун, көдээ ажыл-агый машина-техниказын, тараа, ногаа аймаан өстүрерин өөренип турар. Школа 100 гектар шөлде дузалал ажыл-агыйлыг, орта өөреникчилер практиктиг кичээлдерни эрттирери чаңчыл болган. Чыл бүрүдө коллектив тарааның, ногааларның, капустаңың, картофельдиң чагай дүжүдүн өстүрүп ап келген. Ажаап алган дүжүдүн чөптүг ажыглап турар, ылангыя школаның столовазы долузубиле хандыртылган.

Школа директору Оюмаа Ооржактың дыннатканы-биле алырга, коллективте билии шырак, мергежили бедик 46 башкы ажылдап турар. Олар келир үениң салгакчыларын чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидер, машина-техниканы башкарып, ажыглап билер херекке өөредир, чаңгытырар дээн сорулгазын багай эвес

шиитпирлеп турарлар. Ынчангаш школа кожуунда дээрэ ажылдыгларның санынга кир-

фестивальдарга идепкейлиг киржири-биле белеткенип турар. Суурнуң төөгүзүн чыыр, альбом-

сады чурттакчы чоннуң школа назыны четпээн ажы-төлүн өстүрүп, кижизидип, өөредип турар. Оларның бирээзи «Ромашка» садикке чоокта чаа баргаш, ажылы-биле таныштывыс. Ооң эргелекчизи дуржулгалыг башкы Людмила Тадар-ооловна Донгакка ужураштывыс.

— Рынок экономиказынче шилчилгениң сандараашкынын чылдарында мурнунда дуржулга станциязының ниити чуртталга бажыңы турган бажыңы үптеттинген, кагдынган турган. Суурнуң бөлүк өөредилге ажылдакчылары дугурушкаш, боттары-выстың күжүвүс, акша-төгери-вис-биле ук бажыңы эки септеп дерээш, 2000 чылда садик ажыдып алдывыс. Ам ажыл-

көрдүвүс. Хамык-ла чүвени чаштарның назы-харының аайы-биле ойнаарыңа, өөрениринге, дыштанырыңа таарымчалыг кылган, арыг-сйлиг, корум-чурумнуг болду. Бо бүгү ооң эки ажылдап турарын херечилеп турар. Коллективтиң кежигүннери бир демниг, чаңгыс аай тура-соруктуг ажылдап келгенинден ажыл-ижин экижидип шыдаан болду. «Кижиги бүрүзү онаашкан ажылыңа ээ-харысалгалыг, ак сеткилдиги-биле күүседир. Оларның аразында өөредилге ажылының хоочуну Людмила Монгуш-овна Будуй-оолду онзалап демдеглээр мен» — деп, садик эргелекчизи чугаалап олурду.

Садик чылдың-на он хире уругну эки белеткээш, школаже үдеп турар. Эрткен чылын он уругну школага хүлээткен, оларның өөредилге-кижизидилгези эки. Амгы үеде он ажыг уругну белеткеп турар.

Уруглар садигиниң эргелекчизи Людмила Донгактың чүгүле чаңгыс хомудалы бар болду. Чуртталга бажыңын садып алгаш, садикте кухня кылып алган. Ооң өрттээ Чөөн-Хемчик кожуунун өөредилге килдизи төлеп бээр болгаш мынчага чедир күүсөтпээн. Ону дүргедедирин дилеп орап.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
чуруктары.

«Ромашка» уруглар садигиниң даштыкы хевир.

ген. Коллективтиң ажылының дуржулгазын өөренип көөр, ажылгаары-биле республиканың школаларындан башкылар, өөреникчилер маңаа бо-ла келир. Бистер аңаа чоруп турувуста, Өвүрнүң Саглы, Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа школаларының башкылары, өөреникчилери келген турду...

Школаның өөредилге-кижизидилге ажылын экижидер дээш башкылар кызымак ажылдап, чаа арга-дуржулгаларны ажылап турарлар. Оларга Зоя Сендажы, Варвара Ховалыг, Алфтина Ондар, Чодураа Ондар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Школа коллективи Тываның Россияга каттышканының 60 чылынга, Теве-Хая суурнуң тургустунганының 70 чылынга төлөптүг ужуражыр дээш белеткел ажылдарын эгелзэн. Бирги ээлчегде өөредилге-кижизидилге ажылының шынарын экижидеринче кичээңгейни угландырган. Республика, кожуун чергелиг көрүлделерге,

«Ромашка» уруглар садигиниң башкылары (солагай таладан) Вера Сонгула, Алла Донгак, Людмила Тудуй-оол, Людмила Донгак.

нар кылыр конкурсту класстар аразында чарлаан.

ЧАШТАР КИЧЭЭНГЕЙГЕ БҮРГЕТКЕН

Теве-Хая суурда ийи уруглар

чорудулгавыс шуудай берген, 55 уругну ажаап, кижизидип тур бис, аш-чем, дериг-херекселдер-биле хандырылгавыс чүгээр — деп, садик эргелекчизи чугаалады.

Садиктиң өрээлдерин кезип

дилге килдизи төлеп бээр болгаш мынчага чедир күүсөтпээн. Ону дүргедедирин дилеп орап.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
чуруктары.

Аравыста чок-даа

ИЗИН АРТТЫРГАН

тап, тыва аныктарны орус дыл өөрениринче эвилелдеп турганнар. ССРЭ-ге парлаттыын турган хей санныг ниитилел-политиктиг, чечен чогаал литературазын, солуннарны, сеткүүлдерни Тывага нептередип пропагандалаарынче улуг кичээңгейни салып турган. 1935 чылда профэвилелдер үш муң рубльдин номнарын болгаш сеткүүлдерин чоңга халас тараткан.

Профэвилелдиң Төп чөвүлелинге үш чыл ажылдаанының сөөлүндө Калчан-Бора Сотпаевич Ондарны Чөөн-Хемчик кожкомунче ажылдадып чоруткан.

Чөөн-Хемчик кожууну: Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Өвүр база каттышкан болгаш, кончуг улуг кожуунга санадып турган. Аңаа ийи чыл ажыр ажылдап турда, Сүт-Хөл кожуунун тургузарының дугайында айтырыг тургустунуп, аңаа белеткел ажылдарын организастаарын болгаш Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга чаңгыс суму турганы-биле аңаа нам үүрүн секретарьлап даргалаары-биле үстүкү черлерин айтырышкын даалгазын езу-гар 1938 чылда ажылдап чедип келгени ол.

Кызыл-Тайганың ырак-узак девискээрлериг, хей арат чоннарлыг улуг сумузун удуртуп-

баштаар ажылдакчыларын нам кежигүннеринден колдады шилеп тургусканы улуг дөгүм болган. Сумунуң ажылыңа балал-бас исти арттырганнар: Самбуу Мортукпанович, Байыр-оол Дагбаевич, Чанчып Чаңчааевич, Төмүр-оол Ичин-Норбуевич, Өрге Лопсанович, Быймба Сойгуевич, Серен Допчаевич Ондарлар, Ооржак Чалбак-оол Бадыевич, Монгуш Диң-Кара Манчааевич, Донгак Дарыжык Кара-Бадыевич, херээженнер тасыының даргазы апарган Сат Хончулаар Чалчывовна олар ол үени-биле алырга, ажыл-херекти кара угаан-бодал-биле удуртуп-башкарып билер, бойдустан чаяаттылган кижилер болганындан сумунуң ажылы кончуг дүрген бурунгаарлап, МЧАЭ-ни тургузарыңа, школа тудуун дүргедиринге, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында маадырлыг Кызыл-Шеригге мөөң белек дузаламчызын организастаарыңа кончуг улуг ажылдарны кылганнар. Адыр-Терек, Чайлаг-Шөлге чайлаг школаларының, Хүүректиг-Аксынга, Кызаага улаан-булуңнарның ажылы сумунуң нам үүрүнүң (партия организациязының) кичээңгейин төвүнге турган.

Чайлаг-Шөлге чайлаг школазын башкылары-биле башкыны Барыын-Хемчик кожуундан Калчан-Бора Сотпаевич боду эккелгенин аңаа башкылап турган, сөөлүндө башкы апарган, ам Кызылда чурттап орап дайынның болгаш киж-ажылдың хоочуну Ондар Бичижик Далдыевич мынчаар сактып чугаалаар кижиги:

— Башкывысты Сарыглар Соржу Себекович дээр чораан. Ол үени-биле башкывысты, аңаа-ла Соржу башкы дигир бис. Ол боду база аңаа чаңгыгып калган. Ол күш-культура болгаш спортка канчаар-даа аажок сонуургалдыг. Хей аныктар чайлаг школазынга өөренип турдувус. Бир катап Чайлаг-Шөлге Тывага улусчу революцияның тиилээниге тураскааткан сес (август) ай чыскаалыңа Хөлчүк, Сүт-Хөл, Хер-Тайгадан кончуг шырак мөгелер кээп хүрешкен. Хөлчүктүг сумузундан келген мөгө Ооржак Серээжикти Ондар Чолдак-Доржу октаан, Сүт-Хөл сумузундан келген Күжүгет Араптаң Ондар Доржуну октааш, Сарыглар Соржу-биле иелээ арткан. Соржу башкы шүүлген, Араптаң үжүүрлешкен. Шанналыңа ал-

1921 чылдың августа Тывага улусчу революция тиилзэн болгаш тускай догуннаан күрүне — Тыва Арат Республика тургустунган. ТАР бодунуң хөгжүлдениң чаа чадазынче кирген, ол чада болза чурттуң ажыл-агый, күрүне болгаш культура тургузушкунунуң хөгжүлденин болдунар-ла арга-биле дүргедедирин, аңаа арат чоннуң идепкейин чедип алырының дугайында айтырыг бирги черде апарганы ол. Ону кадрлар шиитпирлээр-ле болгай.

Кадрларны чурттуң иштинге белеткээри-биле чергелештир, Тываның Араттың революстуг намы (ТАРН) чоорту бодунуң шырак кежигүннерин болгаш аревзчилерин Совет Эвилелиниң өөредилге черлеринче, ооң иштинде Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университетинче чорудуп эгелзэн. 1925 чылдан 1939 чылга чедир КУТВ-ту 161 кижиги, ооң иштинде 83 кижиги, оларның аразында Ондар Калчан-Бора Сотпаевич ооң үш чылдыг кол салбырын доосканнар.

1928 чылдың декабрь 17-де орус, тыва ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыттарның профэвилелдерин каттыштыргаш, Профэвилелдиң Төп күүсөкчи комитетиниң органы тургускан. Чаа дооскан Ондар Калчан-Бораны аңаа ажылдадыры-биле томуйлап олурткан.

Профэвилелдерниң политик-

тиг шугуму болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазы, арат массаларны угаан-медерелиниң болгаш хей-ниитичи идепкейиниң өзүлдезин чедип алыры, ооң салдары-биле массаларга мөөңкечи эки салдарны чедирбишаан,

оларның туружун улам-на быжыглаары турган. ТАР-ның Профэвилелиниң Төп чөвүлели арат массалар ортузунга интернационализмни, улустарның эпнайыралының идеяларын нептередип, пропагандалаар ажылды, ТАРЭ кежигүннери-биле демнежип алгаш, интернационалчы кежээлерни, боттывынгыр уран чүүлдүн концерттерин, спортчу маргылдааларны, походтарны организас-

Чагаалар аразындан

ӨВҮР ЧАРЫК ДЕЛГЕМНЕРДЕН

Өвүр кожунунуң колхозтарының үндезилекчилериниң бирээзи, Дус-Даг сумузунга МЧАЭ-лерни тургусканнарның баштыңчызы, Совет Тываның 5 чыл аттыг колхозтуң бирги даргазы Степан Шожал оглу Кончукту чону амадаа утпайн сактып чоруур. Ол тыва, моол үжүк-бижиктерни бодунуң мерген угаанны-биле дүрген шидгээдип ап, үжүк-бижик билбес араттарны, ада-иезин аалдар аайы-биле бөлүктөп өөредип турган. Ол үениң чонун өөредиринге бот күзелин илередип, үениң негелдези-биле чырыдышкынның эки тура башкызы болу берген.

ТР-ниң Чазаа 1930 чылдың майда 20 харлыг анык оолду Улуг-Хем кожунунуң Дус-Даг сумузунуң даргазын депшиткен. Ооң сумунуң ажил-херезин билдили-биле башкарып турарын өөренип көргөш, ол-ла кожунуң көдээ ажил-агый талазы-биле штабтың килдис эргелекчизинче шилчиткен. Бо ажилга Степан Шожалович 1942 чылга чедир доктаамал ажилдап келген. Тываның Төп КООП-туң баштаар чериниң сүмези-биле ол ажилындан ону хостааш, Тываның төп садыг баазаның эргелекчизинге ажилдаары-биле

шилчиткен. Ынчаар-ла ол ажил-агыйның ангы-ангы адырларынга Тыва Арат Республиканың СЭКП Төп Комитединиң айттышкыны-биле ажилдап, Чаа-Суур деп суурга, колхоз төвүнге өргөн чок черге өргөн шанчып, бажың-балгат чок черге тудуг-суурну туттуруп, чурттакчылыг суур кылдыр организастан кылырынга болгаш ажил-агыйны сайзырадырынга идепкейлиг киржилгези база колхозту үндезилеп тургузарынга эгээртинмес үлүг-хуузуң кириштирип келгени дээш Чаа-Суурда ооң чурттап турган кудумчунуң Кончуктуң ады-биле эде адап, Кончук Степан кудумчунуң байырлыг байдал-биле адааны — анаа-ла бир хоозун эвес таварылга.

Өвүр кожунуң үндезилетинип тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдегледип эртирип турар уеде Шожал оглу Кончуктуң кожунуң ажил-агыйны сайзырадырынга идепкейлиг киржил чораанын демдегледип тургаш, Степан Кончукту районунуң хүндүлүг кижилериниң даңзызынга кири бижип, байырлагга адын мөңгөжидип демдеглээн. Степан Кончуктуң ажил-амьдыралга эрткен оруун бижип тура, ооң өг-бүлезиниң дугайын-

да биживейн баары болдунмас. Ол Улуг-Хемниң Шагаан-Арылга чурттап, ажилдап тургаш, Норжуңмаа Ховалыговна-биле өг-бүлө тудуп, чурттай бергенер. Оларның өг-бүлөзи хөй, нийтизи-биле 13 оол, кыстарны өстүрүп, хөй уруларын эки аажы-чаңга кижизиткен. Ол ажи-төлү улус ажил-агыйның ангы-ангы адырларында төлөптүг кижилер болуп ажилдап чоруурлар. Кончук Степан Шожал оглу ТАР Чазаа үезинде бедик албандужаалдарга ажилдап чорааш, тыва чоннуң хүндүткелин чаалап ап, онаашкан албан ажилдарына ак сеткилдин көргүскөш, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле удаа-дараа шаңнадып келген.

Бо кыска сактышкынны юбилейлер таварыштыр Тыва Арат Республика үезинде Тыва автономнуг областың харысалгалыг ажилдарына ажилдап чораан, Өвүр черниң хоочун ажилдакчы оглу Степан Кончуктуң дугайында Чаа-Суур, Торгалыгың бүгү чону номчуп, билип танышсын дээш бижээн сеткилим.

Намажаан КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ИЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Самагалдай суурнуң хоочун болгаш хүндүлүг чурттакчыларының бирээзи — маадыр ие Зоя Монгушовна Ямбил. Ол Тес-Хемниң харылзаа салбырынга пенсиялап үнүжөге төлөптүг ажилдап чораан. Ооң чинге, хоюг үнү республиканың барык булуң бүрүзүнге чаңгылган боор дизе, частырыг болбас. "Кижиниң байы — ажи-төлүндө" дижири чөп. Зоя биле

Борис Ямбилдерниң ажи-төлү шупту 11 кижиге, а уйнуктары 21 чедип турар. Ажи-төлүнүң кижизидилгези эки, шупту улус ажил-агыйында төлөптүг ажилдап чоруурлар. Кудумчуга оларны көөр болза, өөр-өнер апарган, аразында эп-найыралдыг кылаштыгып чоруур.

Авазының дун уруу Саяна Борисовна бухгалтер-экономист эртемниг, кожунуң "хоргадал"

черинде ажилдап турар, дунмаларының башкарыкчызы, ада-иезиниң бүзүрелдиг уруу-дур.

Зоя Монгушовна чазык-чаагай, эш-өөрлүг, хөй ажи-төлүнүң ынак авазы, ооң шевер арын-шырайындан аас-кежиктиң болгаш өөрүшкүнүң хүлүм-зүрүү кезээде дүшпейн чоруур.

Өөлөт ЧИҢМИТ.

Самагалдай суур.

болза

ган боодал-боодал чигирлерин өөреникчилери бистерге үлөп берген. Башкывысты АРШ-ка албан эртирери-биле шеригден келдиртирге, ол өртээлдерге белеткеп каан аъттарны мунмай, хаактыг (лыжалыг) кире берген. ТАР-ның Чазак байырынга хүрешкөш, ТАР мөгези Шончууржукту кемдеди октаан деп база дыңнаан бис...

ТАР Чазааның айттышкыны-биле амгы Кызыл-Тайга сумузунуң төвүнге эге чада школазының тудуу эгелээн. Ооң материалын арбаннар даргаларын дамчыштыр өреге бүрүзүнге чудук (узуну 7 метр, чинге бажы 25 сантиметр) белеткеп сөөртүр планниг онаалдарың бердингени ол. Кежээ баазаның болгаш кожунуң административтиг улуг тудугларына ажилдап турган арга-дуржулгалыг бызаңчылар Дүктүг-оол, Лопсан, Ендан, Сотпа, Чангай, Сандыкай, Айыжы, Дарымаа, Чалзып, Өшкү-Саар, Мандан-Хүндү, Дөпүр олар идепкейлиг ажилдааннар. Шак ол ажилды удуртуп-башкарып организаастаарына Калчан-Бора Сотпаевич кончук улуг үлүг-хуузуң кириген-не болгай деп, школа тудуунга ажилдап турган Ондар Ыймажып Допчаевич сактып чугаалап орат кижиге.

Школа тудуу доостурга, чер-черлерге тургустунгулаан чайлаг

школалары, улаан-булуңнар дүшкүлээн. Анаа өөренип турганнарның чамдыктары 1939 чылда ажиттыгган чаа школага өөредилгезин уламчылааннар. Ол үениң салгалының оолдар, кыстарын эртем-билигге чедирип өөредир дээш карак кызыл ажилдап чораан башкыларга Онамчал Иван Чадамбаевич, Монгуш Хүрештигбей Допчукаевич, Монгуш Соскут Тасовичиниң өөрөткөн өөреникчилери амадаа чоргаарал-биле сактып чугаалажырлар. Баштайгы доозукчулардан алдар-аттыг эртемденер Ондар Дамбуу Көк-кысович — медицина эртемнериниң кандидаты, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң болгаш Дээди Советтиң Президиумунуң Даргазы чораан Чимит-Доржу Байырович Ондар, Танова Екатерина Дүктүг-ооловна — төөгү эртемнериниң кандидаты, чогаалчы. Хоочун башкылар: Шагдыр-оол Ондар Норбу-Самбууевич ол башкызындан депшээш, СЭКП-ниң Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретарына үр чылдарда ажилдаан. Ондар Метке Кызыл-оолович, Ховалыг Чимит Былчаевич, Сүзүкей Ондар Кылаңоовна, Ондар Бичижик Далдыевич, Монгуш Серен Дамбаевич, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Ондар Бичии-Уруг Лопсановна. Алдар-аттыг артист Кенденбиль Екатерина, партия, Советтер

ажылының хоочуну, СЭКП-ниң Эркин райкомунуң бирги секретарына үр чылдарда ажилдаан Монгуш Аваа Чигжитович дээш, өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

1941 чылдың март айда Чөөн-Хемчик кожундан Сүт-Хөл кожунуң аңгылап тургускан. Кызыл-Тайга сумузундан Сүт-Хөл сумузун аңгылааш, аңгы суму тургускан. Кожуун бот-тускайлаң тургустунза-даа, дораан-на Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Үе чеже-даа берге болза, кожунуң социал экономиказын, ооң мал болгаш чер ажилын мурнуку одурдугдан дүжүрбейн хөгжүдөр дугайында айттыгы, улус өөредилгези, эмнелге албан черлериниң материалдыг баазанын улам ыңай быжыгларга чугула черге турган.

Тываның ажилчы чоннарының Х Улуг Хуралының 1941 чылдың июнь 22-де хүлээп алган Декларациязының дайын байдалдарында партия, күрүнө органның башкы хөй-ниити организацияларының ажилының угланышкыннарын Кызыл-Тайга сумузунуң нам үрүнүң болгаш чоннуң калбак активиниң хуралдарына чугаалашкыш, кончук улуг ажилды кылганын чамдык сан-чугагайлар-биле бадыткап болур.

Немец-фашисттиг эжелекчилерни чылча шаап турар маадырлыг Кызыл Шеригте эки ду-

залашкан суму Кызыл-Тайга 198 аътты, 11345 акшаны, 3600 акшанын облигациязын, 1515 алгыкешти, 1515 баш малды, даараан тоннары, хол-хаптарын чоруткан. Оларның иштинде Ондар Норбу-Самбуу 2 аът, 76 сергени, Донгак Кара-Бады, Куулар Седенчап, Шавыраа, Сотпа, Доржу, Мандан-Хүндү, Дөпүр, Арамай Ондарлар 3-3 аъттарны бергенер. 1934 чылдың майда ТАРН Төп Комитеди кожуннарга херэеженер ортузунга ажил чорудар килдистерни тургускан. Кызыл-Тайганың нам үрүнүгө ыңдыг организаакчы Сат Хончулаар Дараапайевна арат чоннуң иштинге массалыг тайылбыр ажилды чорудуп тургаш, 1400 рубльдиң чүүл-бүрү материалын чыып чоруткан. Монгуш Амбырыл Хунапай оглу "эки тура-биле бээр херек" дээш, бир аскыр чылгызын дооза белек комиссиязына сүрүп апарып берген дээр чораан.

Кожуунуң малының бажын өстүреринге, фронтуга дуза кадып, Тиелелгеге үлүг-хуузуң кириштиргени дээш, 1946 чылдың октябрь 1-де Тыва облкүүс-комунуң №423 шийтири-биле Кызыл-Тайганың нам үрүнүң секретары Ондар Калчан-Бора Сотпаевичини, суму даргазы Монгуш Дийн-Кара Мынчаевичини, мурнакчы арат Ондар Арамай Судьяевичини "1941-45 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезин-

де шылгараңгай күш-ажылы дээш" деп медальдар-биле шаңнатканнар.

Сүт-Хөл кожунга он ажим МЧАЭ-лер турган. 1948 чылдан эгелеп колхозтажышкын эгелээн. Кызыл-Тайга сумузунга "Большевик" колхоз тургустунган. Ооң баштайгы даргазына Ондар Байыр-оол Дагбаевич, нам үрүнүң даргазы Ондар Калчан-Бора Сотпаевич, суму даргазы Түлүш Докур-оол Сотпаевич сонгутканнар.

1949 чылда Тыва облкүүс-комунуң шийтири-биле Сүт-Хөл МТС тургустунган, директорунга Евгений Павлович Соловьев томуйлаткан. Ооң ажилдаан чылдарында колхозтар кончук дүрген сайзырап эгелээн чүве. ССРЭ-ге каттышканының сөөлүндө, орус чоннуң хөйү-биле көжүп кээп эгелээнинден эгелээш, эмнелгелер, школалар, ясли-садтар, спорт болгаш музыка школалары, садыглар, столоваялар, культура албан черлери, көжүп чоруур механизастаттыг тудуг организациялары, сугарылга системалары тутунгулаан. Бо бүгү социал айттырларны шийтирилээринге СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң ийги секретары Сергей Владимирович Лихтин кончук улуг рольду ойнаан дижири.

Сергей ОНДАР,

күш-ажылдың хоочуну.

БУРУНГУНУҢ ОВААЗЫ

Чөөн-Хемчик кожунуң Ийме сумузунуң девискээринде Шолук-Хову деп черде бурунгу өгбелерниң оваазы бар.

Ук овааны өгбелер чадыр кевириг кылдыр кылган. Үр үе эрткенинден ыяштары куураып калган. Иштинче кире бээрге, узун адагашты долгандыр даштар салып каан. "Тывада оон өске эрги оваалар чок. Шаанда репрессиялар үезинде "эргиниң артынчылары" дээш шуптузун өрттөткөп каапкан. Маңаа харын дээп шыдаваан. Чүгө дээрге бо чер ырак боорга, идепкейлиг намчылар бээр келбейн турган. Ынчангаш бо оваа ол-ла хевээр бүдүн артып калган. Бажы монгуштарының оваазы деп ачам чугаалаар чораан" — деп, ол чоок-кавыда хөй малмаганын азырап чоруур Сарыг-оол Байыр-оолович Монгуш биске тайылбырлады.

Оваа анаа тыптып келбес болгай. Ол бистиң бурунгу өгбелеривистиң төрөөн бойдузу-биле харылзажыр, оон дуза дилээр, ону ыдыктаар аргазы турган болгай. Оваа дагырын кижиге боду чогаадып албаан. Ол бойдус биле кижиниң ала-чайгаар тургустунган харылзаазы. Ынчангаш бистиң өгбелеривис овааларны ыдыктап, ону дамчыштыр чер, суг, оран-танды ээлери-биле харылзажыр чораан.

Ол кайгамчык эрте-бурунгу тураскаалды көрүп тура, сактырымга, дүндүрүн хову сыңмас дааштыг кылдыр каккан хам, холдарын өрү көдүрүп тейлээн өгбелер рактарымга көстүп кээр ышкыш бооп турган. Ол овааның турар чери безин

кайгамчык чараш: мурнуу чүгүндө Шолук-Хову, бажында байза шашкан Көк-Даг, соңгу талазында мырыңай чанында Хемчик хем, ооң ол чарында кайгамчык кадыр Ийме даа. Езулуг-ла даг чурттугларның, малчыннарның чурту. Ынчангаш ол ыдык овааның-на ачызы боор, ол чоок-кавының малчыннарының малы дыка өзүгөн улус чүве-дир.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: оваа, ооң чанында эрте чазын чурукка тырттырып алдывыс.

ДААРТА — Кызыгааржынын хүнү

КЫЗЫГААР —

ЫДЫКТЫГ

Бистиң республикавыс — Россия Федерациязынын девискээринде кызыгаар зонасында турар черлерниң бирээзи. Ынчангаш күрүне кызыгаарынын айтырыы РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазактарынын онзагай контролонда турар. Тыва кожавыста турар Моолбиле 1300 км Россия Федерациязынын күрүне кызыгаарын Кызылдың кызыгаар отрядынын дайынчылары камгалап, хайгаарап турар. Кызыгаар шериглериниң байырлалынын бүдүүзүндө Россиянын Федералдыг кызыгаар албанынын Забайкальениң девискээр эргелелиниң Кызылда кызыгаар отрядынын командириниң оралакчызы, подполковник **Николай Антонович ВИРТ**-биле ужуражып, кыска чугааны кылдым.

— Бо чылын Тыва Республиканың Россиянын составына каттышканындан бээр 60 чыл юбилейин байырлап эрттирер деп турар болгай бис, бо талазы-биле кызыгаар отрядында кандыг белеткел ажылдары чоруп турарыл, **Николай Антонович?**

— Бо Россия деңнелдиг улуг байырлал-дыр, ону бистиң Забайкальеде удуртулгавыс база билип турар. Мен борта баштай мындыг чүүлдү демдегеп каайн. Бо чылын бистиң кызыгаар отрядынын тургустунганындан бээр 80 чыл юбилей болур. Төөгүдөн алгаш көөрге, 1924 чылдың октябрь 8-те Минусинскиге кызыгаар отряды тургустунган. Кажан Тыва Арат Республика Россиянын составына каттыжа бээрге, ол кызыгаар отряды 1944 чылда Кызылга «Восток» кинотеатрга көжүп келген. Ынчап кээрге Тывага кызыгаар отрядынын тургустунганынын 80 чылы база болур. Тыванын кызыгаар отрядына бо чылын каш дакпыр юбилейлер болур-дур.

Юбилейге уткуштур белеткел ажылдарына хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, кызыгаар шериглериниң политиктиг кижизидилге ажылыныче кичээнгеи күштөлдирген. Бистиң отрядывыста Россиянын кайы-даа булуңнарындан келген оолдар, кайда шериг эрттирип турарын, кандыг республикада келгенил, ооң төөгүзүн, культуразын эки билген турары чугула. Бо талазы-биле ажыл бистиң төптө, заставаларда багай эвес чоруп турар. Ийи дугаарында, онза кичээнгеи кызыгаар камгалалынын айтырыныч угландырып турар бис. Республиканың юбилейлиг чылында күрүне кызыгаарына тайбың байдалды тургузар дээш бүгү күштү угландырган. Ооң-биле чергелештир кызыгаар отрядынын төвүнге, заставаларга республиканың юбилейинге уткуштур белеткел ажылдары тускай көрдүнгөн план езугаар чоруп турар.

— Тываның кызыгаар заставаларын немей тударынын талазы-биле чаңгыс эвес удаа чугаа чоруп турган болгай, ам каш заставка республика девискээринде күрүне кызыгаарын камгалап турарыл?

— Тодаргайлап чугаалаарга мындыг, 6 заставка, бир хыналда эрттирилге пунктузу, 2 кызыгаар хыналдазынын постузу, 6 түр кызыгаар постуларын тудуп турар бис. Ийи кызыгаар комендатуразы база бар. Бистиң камгалап турар кызыгаарывыс дыка улуг, Кунгуртудан эгелээш, Меңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяга чедир. Моон мурнунда Моолбиле кызыгаарга кандыг-даа демдек чок ээн черлер база турган. Ам кызыгаар бүрүнү-биле хайгааралга алдынган.

— Кызыгаар чурумун үрээр чоруктар сөөлгү чылдарда

Кызылдың кызыгаар отрядынын командириниң келдиртилге болгаш контракт айтырылганынын талазы оралакчызы, подполковник **Николай Антонович ВИРТ**.

кандыг байдалдыг болуп турарыл, **Николай Антонович?**

Цагаан-Тологойга, Шара-Суурга болгаш Хандагайтыга каайлынын эрттирилге пунктуларын тургузуптарга, контрабандалыг садыглажышкындан эвээжээн. Моолдар каайлы таварыштыр эртип кээп, бараанын садып турар апарган, бо талазы-биле эки чүүлдер бар. 1990 чылдарга деңнээрге, ам кызыгаарда байдал экижээп. Ынчалза-даа мал оорлаар чорук ам-даа уламчылап турар. Кызыгаар чурумун үрээр чоруктар үзүлбээн. Мен борта мындыг чижекти кирип көрейн, бир эвес Моол таладан чаңгыс кызыгаар чурумун үрээр таварылга турар болза, бистиң таладан 9 чедип турар. Кызыгаар үрекчилери бистиң таладан хөй болуп турар. Биске көөрдө моолдар кызыгаар чурумун эки сагып турар. Ажыл-агыйжы болгаш амыдыралчы угланышкынын чурум үрээшкенини өзүп турарын демдегелээри чугула. Ындыг болза-даа сөөлгү ийи чылда кызыгаар чурумунун үрекчилери дыка кызырылган. Ийи чурттуң аразында эптиг-чөптүг кады ажылдажылганын

быжыгып ораын бадыткап турар.

— Тус черниң чурттакчылары-биле кызыгааржыларынын харылзаазы кандыгыл?

— Айтырыг тус черниң чурттакчыларынын дугайында тургустунуп келген болганда, бо талазы-биле ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың биске дузалап турарын онзалап демдеглээр бодадым. Түр үеде тургустунган кызыгаар постуларына ажылгаары-биле өглер, айттар-биле биске дузалаан. Ол дыка ажыктыг болган. Майгын биле өгнү канчап деңнээр боор. Эрзин, Тестин ховуларын санаваска, Тыва дагылыг чурт болгай, ынчангаш кызыгаар хайгааралына айт дыка ажыктыг.

Кожууннар девискээринде турар заставаларнын кызыгааржылары, тус черниң чагырга даргалары-биле болгаш чурттакчылар-биле быжыг харылзааны тудуп турарлар. Ылангыя малчыннар кызыгааржыларга дыка дузалап турарлар. Кызыгаар чурумунун үрекчилерин боттары чугаалап чедип кээр таварылгалар хөй. Бистиң талавыстан оларга дузалаары-биле болдунарла хемчеглерни ап турар бис.

— Кызыгаар отрядынын келдиртилге талазы-биле айтырынын харыылап турар болгай силер. Тывадан бодунуң чуртунга албан-хүлээлгезин эрттирери-биле чүге эвээш оолдарны келдиртип турарыл, бо айтырыгга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бо айтырыг талазы-биле ада-иелер меңээ доктаамал кээп турар. Мен борта уjur-чөвүн дорту-биле чугаалап көрейн. Тывадан бистиң кызыгаар отрядына албан-хүлээлгезин эрттирер оолдарнын хуваалдазын бистиң отряд боду шиитпирлесес, ону Россиянын Федералдыг кызыгаар албанынын Забайкальеде девискээр эргелели шиитпирлээр. Бир келдиртилгеде 10-15-тен хөй кижилер турбас боор чүве. Застава бүрүзүнге бир тыва солдат турар болза эки, бис ынчаар кылып-даа турар бис.

Бистиң кызыгаар отрядына албан-хүлээлгезин эрттирер солдаттарны колдуунда Сибирьниң шериг округундан ап турар бис. Олар колдуунда келдиртилге үезинде шилиттинген солдаттар болур. Кызыгааржы — ыдыктыг хүлээлге. Ол кижилер болганына таварышпас. Төрөөн чуртунун, төрөл чонунун амырдыжын камгалаары ыдыктыг хүлээлге болбайн канчаар. Бүдүн чурт дыштанып турда, кызыгааржылар кезээде белен турар.

Абакандан, Красноярскиден, Новосибирскиден, Кемероводан

Байырлалывыс-биле

Россиянын Айыыл чок чорунун Федералдыг албанынын Забайкальеде девискээр кызыгаар эргелелиниң коллегиязы болгаш командьалы Тыва Республиканың чурттакчыларына Кызыгааржылар хүнү-биле чүректиң ханызындан байырны чедирип тур!

Бо байырлал хүнүнде Ада-чуртунуң кызыгаарларын камгалап тургаш, амы-тынындан чарылган кызыгааржыларнын чырык адынын мурнунга мөгөөр бис. Бодунуң амыдыралынын эң дээр чылдарын кызыгаар албанына өргүп берген хоочуннарга болгаш чоокта чаа-ла хайгылыче үнүп турган, а ам курлавырже үнген шеригчилерни алдаржычар бис.

Бөгүн чеже-даа берге болза, Россиянын чөөн кызыгаарлары кемниг семээшкенинден бүзүрелди-биле камгалаттынган, ону күрүнеиниң болгаш чонунуң күсели-биле амыдырал-чурттаарын

Россиянын Айыыл чок чорунун Федералдыг албанынын Забайкальеде девискээр кызыгаар эргелелиниң начальниги, генерал-лейтенант **В.Г. СЕРЕДКИН**.

оралдажып турар наркосайгарлыкчылар, төгчеглекчилер, контрабанда садыгжылары, мал оорлары билип чоруур.

Ол бак чүүддер-биле демисежип тура, кызыгааржылар бодунуң ыдыктыг тутун хирчамга боравааннар — кызыгаар турган, турар болгаш быжыг хевээр артар. Бистиң албан-херээвиске болгаш амыдыралдын аар-бергелерин ажып эртеринге кызыгаар чоогунуң чурттакчыларынын, тус черлерниң эрге-чагырга органнынын удуртукчуларынын, будуруштелер болгаш хөй-ниити органнынын чедирип турар деткимчези аңаа улуг дуза болуп чоруур.

Силерге быжыг кадыкшылды, бүгү-ле ажыл-чорудуларга чедижкинерни, өг-бүлөңерге аас-кежикти болгаш эки амыдыралга бүзүрелди сеткилдин ханызындан күзедивис!

келген оолдар бисте албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Агаар-бодусу талазы-биле шоолу ылгал чок болгаш дораан тааржы бээрлер. Келдиртилгеге кээп турар оолдарнын саны кызырылып турары мени дүвүредип турар. Келдиртилге курлавыры моон-даа сонгаар кызырлыры билдинип турар. Ол хөй кезинде өөредилге болгаш еске-даа чылдагааннар хуусаазын узадып турарында болуп турар. Шериг назылыг оолдарнын кадынын кошкак болуп турары дээш, еске-даа чылдагааннар тыптып кээр-дир.

— Кызыгааржыларнын хандырылганынын талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Кызыгааржы — онзагай албанда турар солдат-тыр. Ооң хандырылганы чурт деңнелинде багай байдалга турбас уjurлуг. Акшаландырышкын долузу-биле кээп турар. Ол көрдүнгөн аш-чемге, идик-хепке дорт-ла хамааржы бээр.

— Кызыгаар шериглериниң байырлалынын бүдүүзүндө чугаалажып олур бис, моон сонгааргы сорулганарга кысказы-биле доктаап көрүңерем, **Николай Антонович.**

— Шериг амыдырал берге. Чээрби хире чылдар иштинде Кызыгаар шеригинге албан-хүлээлгем эрттирип келгеш, ону билдим, меңээ солдат-даа, лейтенант-даа демей-ле, негелде уставка чагырткан турар. Ынчалза-даа амыдырал дээрге «Устав» эвес-ле болгай, эргедужаал, назы-хар талазы-биле ылгал турар-даа болза, эш-хуу найырал, эптиг-чөптүг чорук кол черни ээлээн турар уjurлуг.

Шериг белеткелениң талазы-биле бедик көргүзүлгелерни чедип ап турар заставалар бар. Оларга Мугур-Аксынын, Шара-Суурнун

заставалары, Цагаан-Тологойнын кызыгаар хыналда постузу хамааржыр. Тус черниң чурттакчылары-биле быжыг харылзаалыг ажылдап тургаш, күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле эки көргүзүлгелерни чедип алган.

Кызыгаар отрядынын кол даяныр күжү — ооң кадрлары, офицерлер-дир. Аныяк-даа болза боттарынын мергежилинге бердинген, ак сеткилди, үрө-түннелдиг ажылдап чоруур офицерлер бисте хөй. Оларнын чижээнге штабтын улуг офицери, 1994 чылдан бээр бистиң кызыгаар отрядына ажылдап чоруур В.Ю. Борек, комендант ротанын командирин, 1996 чылдан бисте ажылдап чоруур А.А. Иргит, «Мугур-Аксы» кызыгаар заставазынын начальниги, Москва чурттуг, Голицынонун кызыгаарнын дээди институтун 2001 чылда дооскан А.И. Дуров дээш, ескелерни-даа хамаарыштырып болур.

Кызыгааржыларнын байырлалы ол чүгле бистерниң, профессионалдарнын, байырлалы эвес, ол кызыгаар чанында чурттап чоруур малчыннарнын, чурттакчыларнын байырлалы болур дээрзин сагындырып каайн.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, **Николай Антонович.** Хүндүлүг болгаш харысалгалыг ажылынарны чүгле удуртур-баштаар черлер үнелеп чоруур эвес, кызыгаар чоогунда чон үнелеп чоруур. Шериг албанынын аар үргезин силерниң-биле деңге үлөжөп чоруур эш-өөрүңерге, чоок кижилеринерге быжыг кадыкшылды, чаагай кежик-чолду күзедим.

Сергей ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

Тывызыксыз ожа чечим

Эрткен субботада Кызыл хоорайның Арат шөлүнге Тываның 60 база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан тыва болгаш өске-даа нация чоннуң шай байырлалы болган.

Байырлалдың башкарыкчылары — филармонияның артизи Вероника Алексеевна Чооду база №9 школа-гимназияның хореограф башкызы Надежда Александровна Тыртык-Кара олар чыылганнарга чогаалчы Кара-Күске Күнзекевич Чоодунуң тыва шай дугайында шүлүүн орус, тыва дылдарга чугаалап үнүп кээрге, шөлде чон чылыгы-биле адыш часкап уткаан.

Улаштыр Кызыл хоорайның бурунгаар хөгжүлдезинге үлүг-хуузу кириштирип чораан мурнакчыларга тураскааткан ыры-шүлүк улай-улай куттулуп үнген. Бир-ле дугаарында №4 профтехучилищениң Рудик Монгушка удурткан "Алан-Тос" аттыг танцы бөлүү аян туткан соонда, херэеженнериниң национал лигазының даргазы Наталья Борисовна Тыртык-Кара чыылганнарга байыр чедирип чүве чугаалаан. Шай байырлалыга ылангы аныяктарның хөйү-биле киржи келгенин ол демдеглээн. Мындыг хевирлиг байырлалдарны эрттирип турары дээрге, бир-ле дугаарында, элээдилер база аныяктар ортузунга эзиртир суксун аймаа ажыглаар чорукка удур демиселди күштелдирип, кижилерниң кадыгына хора чедирбес суксуннарны ажыглаары чедип алыры болур.

Байырлалга "Кызыл — уругларның кара-биле" деп темага хоорайның школаларының өөреникчилериниң чураан чуруктарының база хана-солуннар делгелгези болган. Ылангыя школаларда кадыкшыл клубтарының "Кадык амыдырал дээш" деп темага хамаарыштыр белеткээн

хана-солуннары көрүштүг болган.

Кожууннардан келген база хоорайның албан-организация черлериниң делгээн тыва база

№4 профтехучилищениң улуг мастери И.В.Маркарян аш-чемин делгешкен.

өске-даа нация чоннарның шай делгелгезинге янзы-бүрү суксуннарны, аш-чем аймаан делгеп салгаш, боттарының кылыгыларын ыры-шүлүк-биле алгап-өрөп ырлашканнар. Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда Светлана Бүрүткеловна Ооржакка удурткан немелде өөредилге төвү арага, наркотикти ажыглавын, шайдан хөйү ижип, кадык-чаагай амыдыралче аныяктарны кыйгырып, музыкалыг байыры

чедирген.

№9 школа-гимназияның "Өзүмнер" хореография бөлүү (удуртукчузу Тараа Монгуш) танцы-самын тепкеш баарга, Вероника Чооду Кара-Күске Чоодунуң бижээни "Эх, шай-ла болза..." деп чогаалындан үзүндүнү кырган-аваларга тураскаадып номчаан. Эмчи профилактика

шөлде чыылганнар сонургап, динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алды. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатаның депутаты Б.К.Балчый-оол сөс ап, тыва шайның дугайында делгереңгей чүве чугаалааны солун болган. Б.Айдың-оолдуң удуртулгазы-биле №9 школа-гимназияның "Хүлүмзүрүг" бөлүүнүң "Аяк шайым" деп ырызын чыылганнар сонургап дыңнааннар.

Дараазында Г.Н.Тутынина, З.Н.Сат, М.К.Наксыл, Р.Х.Закирова олар сөс ап, тус-тузунда кижиниң кадыгына эзиртир суксуннарның хоразының база шайның дузазының дугайында делгереңгей чүүлдерни чугаалаанының соон дарый, №9 школа-гимназияның март айда эрткен "Мисс-2004" даңгыналар конкурзунуң "Грация" модель агентствозунуң киржикчилери аныяк кыстар каас-шиник хептерлиг чыылганнарга аян туттулар (удуртукчузу Н.А.Тыртык-Кара).

СПИД төптүң килдис эргелекчизи Н.М.Санчай бо хамчыктыг аарыгның дугайында кыска тайылбырны кылганын чыылганнар сонургап дыңнаан соонда, Чазак черинден төлээ Г.Н.Тутынина "Эвээш санныг чоннар мурнунга көргүскен ачы-хавыязы дээш" деп хөрек демдээ-биле база алдын-биле чайырлап каан медаль-биле Наталья Борисовна Тыртык-Карага шаанналды тыпсырга, шөлде чыылганнар адыш часкаашкыннары-биле үнелелди

Шай байырлалы Оон кол сорулгазы — арагалаашкынга удур демиселди күштелдирери

берген. Кызыл хоорайның өөредилге комитединиң ажылдакчызы Л.Т.Белоногова №1 школаның өөреникчизи Ольга Зиминага, №9 школадан бөлүк өөреникчизи Денис Бергей-оолга, "Сайзырал" клубтуң кежигүннеринге, №15 школаның өөреникчизи Саша Иргашевага, ТывКУ-нун география факультетиниң студентилеринге, Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда школадан дашкаар өөредилге төвүнге, эмчи училищениң сургуулдарына, №4 профтехучилищениң сургуулдарына эки хана-солуннарны үндүргени дээш хүндүлүг бижиктерни тустузуна тывыскаан. Эң чаагай шай хайындырганы дээш бирги черни Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда школадан дашкаар өөредилге төвү, ийгизин Шамбалыг ортумак школазының коллективи, а үшкү черни хоорайның №4 профессионал-техниктиг училищези чаалап ап, хүндүлүг бижик-биле тус-тузунда шаңнаткан. Шай байырлалына эң идепкейлиг киришкени дээш тускай шаңналдарны тывыскаан соонда, Р.Кенденбилдин "Кады чор сен, авай" деп ырызын филармонияның артизи Вероника Чооду ылангылыг үнү-биле ырлап бадыршкан.

Шай байырлалын эрттирип турарының кол-ла сорулгазы — аныяктар ортузунга элээр чорукту тайылбырлап, арагалаашкын база наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар чорукка удур демиселди күштелдирери.

Мындыг хевирлиг байырлалдар моон-даа сонгаар уламчылап-ла турар болзунам деп йөрээл-биле мону доостум.

Римма ЧАВЫНЧАК

Авторнуң тырттырган чуруу

ХАН БАЗЫЫШКЫНЫ УЛГАДЫР ААРЫГ ДЕП ЧҮЛ?

Бистиң республикада хан базыышкыны улгадыр аарыг — эң-не нептеренгей бооп турар болгаш кижини ол электен инвалид болдуруп, азы өлүмге-даа чедирип болур аарыгларның бирээзи.

ХАН БАЗЫЫШКЫНЫ УЛГАДЫР ААРЫГ ДЕП ЧҮЛ?

Хан базыышкыны улгадыр аарыг дээрге — хоочураар аарыг, кажан ханның базыышкыны 140 болгаш 90 мм. рт. ст. өрү улгадыры, ылангыя эмнээшкин албайн турар улус хөйү-биле аарып турар.

Хыналдадан илерээни болза: чурттакчы чоннуң 30 хуузу хан базыышкыны улгадыр аарыгдан аарып турарлар, 60 хардан улуг назыылларның аразында ийи азы үшкү кижии оон аарып турар.

Хан базыышкыны улгадыр аарыг ийи хевирлиг: бирээде, кажан ол чылдагаан чок улгадып турар болза, ону "гипертоническая болезнь" дээр, ийде, хан базыышкыны улгадыр аарыг иштики органнарның аарыгларының түңнелинде тыттып болур.

Ол аарыглар дээрге: бүүреке хоочураан селгектер, ыжыктар, дашталышкын, дамырларның аарыглары, иштики бестер аарыглары: боостая

адааның, бүүректер кырында чыдар бестерниң, херэежен улустарның ай демдээ чидип турар үезинде, чүректиң болгаш улуг хан саваларының аарыглары: атеросклероз, пороктар, төп нерв системаның аарыглары (баш мээзиниң кемдээшкини, ыжыктар, дегдиришкиннер дээш, өске-даа), чамдык хан аарыглары: эритремия.

Хан базыышкыны улгадыр аарыгның тыттып келиринге болгаш оон өөскүүрүнге салдарлыг чүүлдер: чемге хөй дусту ажыглаары, мага-боттуң деңзиниң аартаанындан, эвээш шимчээшкиннер болгаш олуттай чоруктан, угаан-медерел болгаш сагыш-сеткилдин хүн бүрүде бергедээшкиннери, холестерин деп бүдүмел ханга көвүдээрге, ызыгуур салгап келири, хөй таакпылаары, чигир болгаш кара-бүүрек аарыглары.

ХАН БАЗЫЫШКЫНЫ УЛГАДЫР ААРЫГ ЧҮНҮҮ-БИЛЕ АЙЫЛДЫГЫЛ?

Чамдык таварылгаларда бо аарыг билдинмейн барып болур. Хан базыышкыны улгатканда мындыг: баш аарыгы, баш дескинер, карак шокараңнаар, баш ишти шиилээр болгаш думчук ханы тектүп болур.

Бо аарыг кижиниң кол ор-

ганнарынга багай салдарлыг. Чүректин деңзизи улгадыр база херлип-даа, хан саваларының ханалары кылынап, чигелеп болур, карак көзүлбестеп, согураып-даа болур, бүүректерниң ажылы баксырап, сидик үнмөстөп база болур.

Эмнетпейн турар улустар чүректиң болгаш баш мээзиниң өлүгленип азы хан чүгүре бээр аарыгларындан эрте аарып, өлүп-даа болур.

ХАН БАЗЫЫШКЫНЫ УЛГАДЫР ААРЫГНЫ КАНЧААР ЭМНЭЭРИЛ?

Эмнээшкин амыдыралдың чамдык хевирлерин ескертиринден эгелээр: таакпы тыртарын соксадыр, артык деңзини, ажыг дустуг болгаш үстүг чөмнерни ажыглаарын эвээжедир, күш-ажылдың болгаш дыштанырының чурумун сагыыр, эки удуур. Хүнде 30 минутадан эвээш эвес үеде күш-дамыр сайзырадыр мергежилгелерни кылыры чугула. Аарыгның эге чадазында үстүнде айтыккан чүүлдерни сагыыр болза, байдал экижип болур.

Хан базыышкыны улгадыр аарыгны эмнээри дээрге-ле, чамдык улус хан базыышкынын чүгле чавызадыры деп санап турар. Ынчангаш дүрген дээшти резерпин, раунатин, адельфан, клофелин деп эмнерни нептеренгей ажыглап турары иле-

реп турар.

Эмнээшкинниң кол сорулгазы — аарыгның ханылап, иштики органнарже нептерээрин болдурбазы, чуртталганың байдалын экижидип, кижилерниң назынын узадыры болур. Сөөлгү үеде ындыг дээштиг эмнерниң саны көвүдөп турар. Кандыг эмнерни канчаар ажыглаарын аарыг кижиниң хар-назынын болгаш хан-дамыр эргилдезин өөренип көрүп тургаш, эмнээшкинни эмчи чорудар ужурлуг. Эмнээшкин доктаамал болуру чугула. Ишкен соонда, элээн үр үениң дургузунда дузалаар эмнерни ажыглаары эптиг.

Улгаткан хан базыышкынын бадырар сорулгазы — 140/90 мм. рт. ст.-тен эвээжедери болур. Чигир аарыглыг улустарга — 130/80 мм. рт. ст.; кара бүүрек аарыглыг улуска — 125/75 мм. рт. ст. чедир эвээжедери чугула.

Ханда холестерин көвүдээн таварылгада, үзү эвээш чөмнер чиирин болгаш ону эвээжедир эмнер ижерин сумелеп турар. Хан базыышкыны улгадыр аарыгны когун үзе эмнээри берге. Ынчалза-даа доктаамал эмнээшкин аарыг кижиниң амыдырал-чуртталгазынын шынарын экижидип, назы-харын узадып турар.

Н.ООРЖАК,
кардиолог эмчи.

Эмчилер бригадазы ажылдааш барды

Республика төвүнден 15 кижии составтыг эмчилер Эрзин кожуунга эрткен хүннерде чонну хүлээп ап, улуг ажылды кылганнар. Оларның аразында бичии уруглар эмчилеринден эгелээш, диш эмчилеринге чедир тускай мергежилдин специалистери дүн-хүн чок чонну ажыл шагы барымдаалавайн, ачы-дузазын чедирип, хүлээп алышкыннарны чоруткан.

Кадык камгалал яамызының кол специализи Валентина Доржуевна Ондар эмчилериниң ол бригадазын удуртуп чораан. Ол боду карак эмчизи кижии болду. Алызындан чугаакыр, ээлдек-эвилек байдалы-биле келген чоннуң хүндүткелин дораан чаалап алган. Диш эмчизи Александр Васильевич Белек улуг-бичии чонга ачы-дузазын көргүскен. Уруглар эмчизи Татьяна Топтан-ооловна Сактагай, Саяна Марат-ооловна Ооржак олар база-ла күженишкынниң ажылдааш барганын Мөрен суурнуң чону чугаалажып турар, ырак-узак малчыннарже үнүүшкүннү кылганынга өөрүп четтиргенивисти илередип олур бис.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун.

Бөгүн — Бүгү-россияның библиотекалар хуну

ӨННУКТЕРИ — НОМНАР

Төрзэн Тывавыстың культурулу сайзыралынга улуг-бичии хоорай, суурларда ажылдап турар библиотекаларның улуг-хузу улуг. Блаңгыя бо рынок экономиказының берге үезинде, акша-төгери кедишпестээн, ажил-агый тывылбастан байдалда кижилер сагыш-сеткил хоозуралынга алзы бээри кайы хей. Солун, сеткүүл чагыдар, чаа номнар садып номчуур арга чогундан угаан-бодал, сагыш-сеткил ядалап эгелевес арга чок. Ынчалза-даа библиотекарьлар деп тускай мергежилдик ажилдакчыларывыс чоннуң сагыш-сеткил хоозуралын болдурбас дээш кызымаккай ажилдап турары өөрүнчүт.

“Шынын” культура килдизи кожун-сумуларже командировкалаанда, каяа-даа чораанда библиотекарьларның ажил-амыдыралын ыяап-ла сонуургап чедип турар. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Кызыл кожун, Кызыл хоорай дизе-ле, чугаа

кылган, чырыткан коллективтеривис даңзызы хей. Библиотекарьлар боттары база доктаамал бистер-биле харылзажып, ажил-агыйын сонуургадып турарлар. А эң-не эки чүүл — библиотекарьларның номчукчулары, чурттакчы чон оларның чон-биле кызымаккай ажилын эскерип, бедик үнелелди берип, оларның чон-биле сырый харылзаазынга өөрүп четтиргенин илередип чорууру. Ынчангап бөгүн библиотека ажилдакчызының профессионал байырларында тускай булуңну “Шын” солун силерниң номчукчуларыңарның чылыг-чымчак сөстөрлиг чагааларындан одуругларны киригени бо. Амыдыралдын, ажил-агыйның бүгү адырларын чырыдар болгаш солун арны кедишпезинден чагааларның дөгөрезин эвес, а оларның чамдызындан каш одуруглар кирир аргалыг болуп турарывысты билип, хомудакас боор силер, эргим библиотекарьлар база номчукчулар болгаш бижикчилеривис.

Сукпак суурнуң чурттакчызы **Кызыл-оол Антонович МЕЖЕКЕЙ** мындыг чагааны чоруткан:

— Мээң фронтчу чөстем Ховалыг Бүрүле аттыг кудумчу Сукпак суурда бар. Ол кудумчунуң үстүү талазында делгем өрээлдерлиг ыяш бажында — суурнуң библиотеказы. Ынаар кире бээр болзунза, үнерин уттуштар сен. Кандыг номнарны ында чок дээр! Шыргай арга-биле дөмей шиметтинген. Ында солун хана-солуннар эмгежөк. Ол бүгү библиотеканың эргелекчизи Светлана Бавуевна Сарыгларның кызымак ажилының ачызы-дыр. Ол караа көрбес кижилерге безин номчуур тускай номнарны эккеп берип турар.

Хандагайтыдан Кызыл-оол Седенович ООРЖАК:

— 50 чылдарда-ла библиотека системазынга ажилдап эгелзэн хоочун культура ажилдакчызы Балган Бай-Караевна Монгуш — Хандагайтыда хүндүткелдик болгаш улуг назылыг кижилерниң бирээзи. Ол Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем кожуннарга база ажилдаан. 1985 чылда Солчур суурга библиотека эргелекчизи болуп ажилдай берген. Ол хей-ниити ажилынга идепкейлиг киржип, суму чагырыкчызынга чедир ажилдаан. 1990 чылга чедир “Союзпечать” эргелекчизи. Пенсияже үнзе-даа, “Хойжу” арат ажил-агыйын тургузуп, бухгалтерлеп ажилдаан. Балган Бай-Караевна культура шугумунга ажилдап келген чылдарында Бай-Тайганың Кара-Хөл, Кунгуртут дзэн ышкыш ырак-узак черлерге барып, уран талантызын бараалгадып чедип каапкан. Хүндүлүг кырган-ава ам-даа арга-дуржулгазын чонунга өргүп чоруур.

Ол-ла автор Улан-Удэнин культура институтун дооскан хоочун библиотекарь Алдынкыс Маадыровна Дапыктын

Шуй сумузунуң библиотекарьлары.

дугайында база бижээн:

«Культураның хоочуну чүгле номга ынактарга эвес, а хей-ниитчилер, культура ажилдакчыларынга, ногаа өстүрүкчүлериңге, огородчуларга аргасүмезин берип чоруур. Ол ийи оолдуг. Улуг оглу Начын Дапык Кызылда юстиция шугумунда ажилдап турар. Ол база ийи оолдуг. Бичии оглу Шораан Дапык Новосибирскиде иштиги херектер шугуму-биле өөренип турар».

Зоя МААДЫ, Чаа-Хөл:

— Чоокта чаа Чаа-Хөл кожунунуң төптүткен библиотеказының ажилдакчылары чогаалчы Октябрь Тун-оолдуң ажил-амыдыралыңга тураскааткан солун кезээни эрттирген. Октябрь Кыргызович мергежили эмчи хиреде канчап чогаалды сонуургай бергенин, чогаалдың канчап төртүтүнүп келирин, оон кижилерге хей-аът кириер сорунзалының дугайында солун чүүлдерни чыылганнар билеп алган. Чогаалчы эмчинин чаңгыс чер-чурттуглары, эш-өөрү солун сактыышкынарны кылган.

Солун кезээни библиотеканың методизи Долаана Караооловна Сарым-оол удуртуп эрттирген. Библиотекарьлар У.М. Монгуш, З.Т.Күлбүзөк, хоочун библиотека ажилдакчылары Антонина Чозуту, Арина Сарым-оол болгаш культураның өске-

даа ажилдакчылары ук кезээни утка-шынарлыг кылдыр кылганы магададывыс.

Нийтизи-биле алырга, библиотекарьларывыс улуг-даа, бичии-даа улус-биле доктаамал ужуражылгаларны, солун хемчеглерни эрттирип чаңчыккан. Оларның номчукчулары, меге-ийкчилери үзүлбес-ле болзун!

Бай-Тайгадан хоочун бижикчивис **Дадар-оол Хомушкевич Сүрүн** Долаана Сарым-ооловна Сүрүн удурткан Шуй сумузунуң библиотеказының база Чечек Очур-ооловна Саая удурткан уруглар библиотеканың эки ажилын бижип тура, чедер-четпестерни база айыткан. Уруглар библиотеканың капитал септелге негетинип турар. Чагыдылгандан уругларга чүгле “Сылдысчыгаш” бар. Өске-даа таарымча чок байдалдар турбуже, библиотекарьлар чогаалдыкчы езу-биле ажилдап турарын ол мактап бижээн. Ынчангап кожунунуң культура килдизи оларга дузаны чедирер боор дээрзинге идегеп турар.

Чылыг-чымчак сөстөриңер дээш четтирдивис, номчукчулар.

Байырлалыңар-биле, эргим библиотекарьлар!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чагаалар допчулалын кылган.

КӨРГҮЗҮГ БАГАЙ ЭВЕС

Бо чылдың бирги кварталының түннелиниң байдалы-биле алырга, Мөңгүн-Тайга кожунда ниитинин малын тудуп турар 3 ажил-агый бар, араттар 32 четкен, артканнары — хуузунда чон. Чыл эгезинде ниити кожунда мыйыстыг бода мал 7885 баш, оон төрүүрү 3891, шээр мал бажы 64602, оон төрүүрү 36411 баш турган. Үш айларның азы апрель айның отчеду-биле алырга, ниити немешкен мал төлүндөн бызаа 1542 баш болган.

Анай, хураган 27128 баш, азы эрткен чылга деннээрге, ниити өзүлдө шээр малда 13 хуу, бода малда 7,3 хуу болуп турар. Моон алгаш көөрге, кожунда мал ажилының көргүзүү багай эвес. Ынчалза-даа малдың бажының камгалалы үениң, агаарның байдалындан кончуг хамааржыр. Час узап, соор болза, малга хорамча болуру билдингир. “Дагаа оглун күзүн санаар” деп үлегер чугааны утпаза эки.

Очур-оол ООРЖАК.

Ленин, 18 дыңнадып тур

2004 чылдың май 17-ден 23-ке чедир республикага 82 кем-херек үүлгедишкини бүрүткөттинген. Оон иштинде 5 өлүрүүшкүн, кижинин кадынга ежеге-рээр аар кемдээшкин чедирер 16 үүлгедиг, бир күштээшкин, 24 оорлаашкын болган.

Неделя дургузунда иштиги херектер органының дежурный кезектеринге 1732 кижини тудуп эккелген. Кудумчуларга эзирик

чораан 1359 хамаатыны туткан, оларның 813-үн эзириктер сергедир черлерге хондурган. Административтиг корум-чурум үрээни дээш 1089 кижиге административтиг харысалганы онааган.

Оруктарга автомобиль транспортуңун 9 озал-ондак болган таварылгазы бүрүткөттинген, 3 кижиге амы-тынындан чарылган, 15 хамааты янзы-бүрү кемдээшкиннерге таварышкан.

Арага продукциязының ай-маан хоойлу езууга эвес сөөртүп чораан элзэн каш хамаатыларны туткан, олардан 3329,5 литр спирт холумактыг суук чүүлдерни хавырган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

КОНКУРС-ФЕСТИВАЛЬ

Май айның 27-ден 30-ге чедир үеде национал хөгжүм херекселдеринге девискээр аайы-биле 2-ги конкурс-фестиваль болур. Аңаа Алтай, Хакас, Бурят, Тыва республикаларның хөгжүмчүлери киржир.

Болур чери: Кызылдың уран чүүл училищези. **Телефону 3-59-34.**

УРАН ЧОГААДЫГ ФЕСТИВАЛЫ

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызының республикада өөрөдиге-методиктиг төвү, Өг-бүлени быжыглаар, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарының республика фондузу

ИЮНЬ 5-ТЕ ТЫВКУРФИЛАРМОНИЯГА 10.00 ШАКТА инвалид уругларның “СОҢГАДА ОТЧУГАШ” деп уран чогаалдыгның II республика фестивалын эрттирер.

Аңаа кириштирери-биле эки чуруур, ырлаар, чогаалдылар кылыр, хөөмейлээр, уран-шевер ажилдар кылып билер инвалид уругларны чаладывыс.

Чагыгларны **июнь 2-ге чедир** хүлээп алыр.

Деткикчилерни чаладывыс!

Тайылбыр алыр **телефоннары: 5-37-10. 3-59-34.**

Оргкомитет.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Өг-бүлезиниң эргим ээзи, ажи-төлүнүң ынак адазы, дунмаларының, чоок кижилеринин чөлөңгижиги **Ондар Дукорович ОХЕМЧИКТИҢ** хенертен мөчээни-биле бистин уттунмас улуг ажыг-шүжүвүстү үлежип, моральдык болгаш материалдыг деткимчени көргүскөн ТР-ниң Чазаанга, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынга, оон даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржакка, ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле, Эргем, өөрөдиге база кадрлар политиказының, Күш-ажыл болгаш социал политика яамыларынга, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелинне, күрүнениң Телерадиокомпаниязынга, күрүне филармониязынга, Алдан-Маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейиниң дирекциязынга, “Шын”, “Тувинская правда” солуннарның, Кызылдың №2 школазының, республиканың МСЭ коллективтеринге, ырак-чооктан келген төрөлдөвиске, өннүктеривиске, кожаларывыска четтиргенивисти “Шын” солунну дамчыштыр илереттивис.

Өг-бүлезиге, ажи-төлү, акы-дунмалары.

ШЫН
e-mail: shyn@tuvu.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг юлдис — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кездээ ажил-агый, улестур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9433. Чагыг 68.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; кoрp сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.

Херечилдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияңиз туружу-биле дүүшеин барып болур. Айыггылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыйлаар.